

'DE STEM TOEVERTROUWEN AAN DE STILTE'ⁱ

Ton Lathouwers

Er bestaat een merkwaardige uitspraak van Kafka, opgetekend in zijn dagboek, en later nog eens aangehaald in een brief. Die uitspraak luidt: 'Niemand zingt zo zuiver als degenen die zich in de diepste hel bevinden. Het is hun zingen, dat wij houden voor engelenzang!' zingen in diepste wezen kan zijn. Daarom wil ik mijn inleiding over het zingen van sutra's met deze woorden beginnen. Die sutra's bestaan voor het grootste gedeelte uit teksten, die beelden en begrippen bevatten uit een totaal ander geestesklimaat en daarom alleen al moeilijk zijn. Maar bijna altijd is daarin datgene als grondtoon terug te vinden, wat besloten ligt in de hierboven aangehaalde woorden van Kafka: in de diepste hel openbaart zich de grootste zuiverheid, in het diepste donker wordt het helderste licht zichtbaar. 'Grote dood, grote vertwijfeling en groot ontwaken', zo wordt het in de zentaal omschreven. Vertaald in woorden uit de joods-christelijke traditie kennen we dit als: 'Sterven en opstanding, verrijzenis uit de dood'. Deze laatste begrippen worden overigens ook door Hisamatsu Shin'ichi, de grote vernieuwer van zen, letterlijk gebruikt om de kern van elke authentieke zenweg aan te duiden.

Het is merkwaardig dat dit roepen uit de diepten, zo indrukwekkend weergegeven door de woorden van Kafka, vaker opduikt als men probeert aan te geven wat de diepste grond van zingen kan zijn. Alexander Blok, de Russische dichter waarover ik indertijd mijn doctoraat maakte, schrijft dat zingen 'de klacht is van de uit de hemel neergestorte demon die terugverlangt naar het licht'.

De Franse schrijver Christian Bobain zegt over het wezen van ons zingen hetzelfde, misschien minder dramatisch verwoord dan bij Kafka en Alexander Blok, maar toch met dezelfde geladenheid: 'Het zingen geneest de ziel die zich gevangen voelt. Het zingen geneest de bronnen van het donker. Het zingen verandert pijn in licht. Zingen betekent de stem toevertrouwen aan het ware van de stilte. Zingen betekent dat de stem zichzelf ontstijgt. Zingen is een afwezigheid uitdrukken, een openheid! Afwezigheid en openheid: het zijn hier de sleutelwoorden. We kunnen zeggen en schrijven wat we willen over de mogelijke invulling daarvan, maar alle woorden schieten tekort. Het gaat om iets dat alleen in ontkenningen benaderd kan worden, zoals juist boeddhistische teksten ons telkens weer duidelijk maken. Precies aan dit failliet van de taal licht het zingen op, suggereert Christian Bobain. En hij besluit: 'Zingen is de stem teruggeven aan zijn diepste bestemming, die licht is en sneeuw en ongereptheid.'

Ik kan het niet laten hier nog iemand te noemen, die een soortgelijk getuigenis heeft gegeven over wat zingen in wezen is. Het is mijn favoriete Russische schrijver Leo Sjestov, een joods-Russische auteur die als geen andere westerse schrijver in een eigentijdse maar vooral authentieke taal weet uit te drukken wat in ch'an de 'grote dood' genoemd wordt. Wanneer hij daarbij met alle voorzichtigheid en vanuit een diep besef van de ontoereikendheid van alle woorden verwijst naar de ervaring die in de zentaal 'verlichting' heet, zeg hij iets heel opmerkelijks over zingen. 'Wanneer men komt tot die diepe ervaring, spreekt men niet meer. Dan kan men alleen nog maar zingen. Dan kan men geen uiteenzettingen meer geven, doch alleen nog maar hymnen schrijven. Dan kan men geen filosoof meer zijn maar enkel nog psalmist worden'.

De hierboven aangehaalde citaten van vier verschillende auteurs zijn niet meer dan voorzichtige uitdrukkingen over wat zingen kan zijn. Daarom heb ik ze gekozen als prelude voor mijn inleiding over het zingen van sutra's. Maar er zijn nog andere redenen die meespeelden bij de beslissing om op onze sesshins deze sutra's te zingen. De Chinese boeddhistische traditie, waartoe de Maha Karuna Ch'an officieel behoort, heeft zich vanaf het begin van haar ontstaan grote inspanningen getroost om de originele Paliteksten, vaak onder uiterst moeilijke omstandigheden verkregen, eerst te vertalen en later op muziek te zetten. Met dit laatste, het op muziek zetten van teksten, creëerde het Chinese boeddhisme een unicum binnen de boeddhistische wereld. Want zang en muziek spelen in de meeste andere boeddhistische tradities tot op de dag van vandaag nauwelijks een rol. Wanneer wij dus met de Maha Karuna ch'an een poging wagen om in het Nederlands vertaalde teksten op 'westerse' religieuze muziek te zetten, treden we in de voetsporen van onze Chinese voorgangers.

Waarom wij de sutra's zingen, kan misschien een beetje duidelijker worden uit het bovenstaande. Maar waarom DIT zingen, met deze melodieën die ontleend zijn aan de gezangen van de Russisch orthodoxe kerk? Is dat een willekeurige keuze, vooral gebaseerd op vage religieuze romantiek? Nee. Maar er speelde wel iets heel persoonlijks mee bij de keuze voor juist deze melodie. Het heeft te maken met het feit, dat deze muziek mij al geraakt heeft vanaf mijn negentiende jaar, toen ik acoliet was in de Russisch-orthodoxe liturgie, en sindsdien altijd veel voor mij heeft betekend. Later ontdekte ik, dat deze melodieën veel anderen eveneens aanspreken, ook de meeste deelnemers aan onze sesshins. Dat heeft tenslotte mede geleid tot de beslissing, deze melodieën te gebruiken voor het zingen van de sutra's.

Maar er is nog een andere reden. De melodie die wij uiteindelijk gekozen hebben, is ontleend aan de gezangen van de Akathist van de Moeder Gods, de bekendste Maria-hymne uit de Russisch-orthodoxe traditie. De tekst van deze Akathist vertoont opmerkelijk veel gelijkenis met de teksten die wij tijdens een sesshin zingen over Kuan Yin, over 'haar die luistert naar de noodkreten'. Die Kuan Yin wordt soms uitgebeeld als de archetypische gestalte van een 'Ander', van een diepere werkelijkheid tot wie wij ons kunnen richten, die

ons hoort en die alles en iedereen redt. Dat is bijvoorbeeld het geval in de Dharani van de Grote Mededogende en de Sutra van Kuan Yin. In andere teksten, zoals in de Avatamsaka sutra, gaat het echter eerder over een genadevolle werking in onszelf, in jou en mij, waardoor een absolute en onvoorwaardelijke solidariteit mogelijk wordt en wij als het ware een 'vangnet' creëren waar niemand uit kan vallen.

In de Russisch-orthodoxe traditie is het de gestalte van de Moeder Gods, die 'luistert naar de noodkreten' en borg staat voor onvoorwaardelijk mededogen. Niet alleen de eerder genoemde Akathist maar ook talrijke andere, tot haar gerichte gebeden drukken dat uit. Welnu: er is een opmerkelijk verhaal, dat deze twee op het eerste gezicht zo verschillende religieuze tradities, de Russisch-orthodoxe en de boeddhistische, direct met elkaar verbindt. Het is het populaire Russische verhaal over de Moeder Gods die afdaalt naar de hel, omdat ze weigert te aanvaarden dat er ook maar iemand uitgesloten blijft van de verlossing, en door die daad van totale solidariteit de redding van zelfs de meest verlorenen mogelijk maakt. Het bijzondere daarbij is dat dit Russische verhaal, dat zo'n belangrijke rol speelt in Dostojevski's roman De gebroeders Karamazov, oorspronkelijk ontleend is aan de bekendste mythe uit het Mahayana boeddhisme. In dit verhaal daalt Kuan Yin - 'Zij die luistert naar de noodkreten' - precies zo af tot in het diepste donker om iedereen te redden.

Toen ik het verhaal over de afdaling van de Moeder Gods naar de hel in Dostojevski's roman voor de eerste keer tegenkwam wist ik nog niet, dat dit verhaal inderdaad ontleend was aan deze boeddhistische mythe. Pas later, toen ik tijdens mijn studie slavistiek de kans had om de wortels van dit verhaal te traceren, kwam dit boven water. Het heeft me toen diep geraakt. En het is nu voor mij een reden te meer om juist de melodie van de Akathist van de Moeder Gods te kiezen voor het zingen van de sutra's op onze sesshins.

Misschien is het goed, nu wat langer stil te staan bij de teksten zelf, die wij zingen op deze melodie. Ik kan me goed voorstellen dat bij velen de vraag opkomt wat wij aan moeten met die vreemde en moeilijke teksten uit zo'n totaal andere religieuze traditie. Zou het niet beter zijn dat reciteren van teksten maar helemaal weg te laten en ons te beperken tot enkel de meditatie? Dat gebeurt soms inderdaad. En het heeft zelfs een naam gekregen: 'pure zen'. Ja, misschien is het mogelijk, ook dat uit te proberen. Maar we mogen nooit vergeten, dat de vijftienhonderd jaar oude cha'n- of zentraditie nooit zo'n 'pure zen' gekend heeft, noch in China, noch in Japan, noch in Korea, noch in Vietnam. Altijd en overal behoorde het al vanaf het eerste begin tot in onze tijd wezenlijk bij de ch'an- of zenweg, om ook teksten te reciteren en ter harte te nemen. Die zogenaamde 'pure zen' is een westerse uitvinding en iets nieuws. En de uitdrukking zelf 'pure zen' is dan ook misleidend. Ze suggereert dat het daarbij gaat om de terugkeer naar een 'oorspronkelijke' vorm, om een soort 'herbronning', terwijl dit absoluut niet het geval is. Men zou daarom eerder kunnen spreken van 'uitgeklede zen'.

In het licht van het bovenstaande kennen wij aan de teksten uit deze traditie dus wel degelijk een plaats toe op onze sesshins. Maar dan duikt meteen de volgende vraag op: is hetgeen wij in die teksten beluisteren altijd iets dat ons echt aanspreekt? Zijn die teksten daar wel poëtisch genoeg voor? Zijn zij daar intiem genoeg en persoonlijk genoeg voor? Nee, niet altijd. Misschien is het waar, dat wij dieper en directer geraakt zouden zijn als wij echte poëzie lazen, authentieke religieuze poëzie. De boeddhistische teksten die wij reciteren, zijn dat natuurlijk niet. Het zijn eerder leerdichten, diepzinnige uiteenzettingen en officiële gebeden. Hoe het ook zij: het is te goedkoop om deze officiële teksten af te doen met opmerkingen als: 'daar kan ik niks mee'. Ja, ze zijn soms inderdaad hermetisch, ze roepen veel vragen op. En misschien weten we er soms helemaal geen raad mee.

Toch is de link met echte poëzie groter dan men vermoedt. Ik kan in dit verband verwijzen naar een gedicht van de Australische dichter Les Murray. Het heet: 'Poëzie en religie' en het gaat precies over het wonderlijke spanningsveld tussen persoonlijke, intieme poëzie en datgene wat tenslotte de inhoud geworden is van wat we een 'officiële religie' kunnen noemen.

Murray begint zijn gedicht met de stelling dat ook deze religies wel degelijk echte gedichten zijn:

*Religies zijn gedichten. Ze verenigen
ons daglicht-ik en onze dromende ziel, ze brengen
onze emoties, instinct, adem en aangeboren gebaren
bij elkaar in het enige hele denken: poëzie.
Niets is gezegd voor het uitgedroomd werd in woorden
en niets is waar wat alleen maar in woorden verschijnt.*

'En niets is waar, wat alleen maar in woorden verschijnt'. Wat hier staat zou een motto kunnen zijn voor de Hartsutra en feitelijk voor elke authentieke ch'antekst. Eigenlijk zouden we deze woorden dus moeten laten doorklinken in alle teksten die wij zingen. In de volgende regels gaat Murray directer in op de spanning tussen gedicht en religie, op de overeenkomsten en de verschillen:

*Een gedicht, vergeleken met een religie in volle ontplooiing,
is misschien als de korte huwelijksnacht van een soldaat,
om van te sterven en te leven. Maar dat is een kleine religie*

*De volgroeide religie is het grote gedicht in liefdevolle herhaling
en moet, zoals elk gedicht, onuitputtelijk zijn en volledig,
met wendingen waar we vragen: Waarom heeft de dichter dat nou gedaan?*

Deze vraag: 'waarom heeft de dichter dat nou gedaan?' zouden we altijd in ons hart moeten houden bij het luisteren naar de sutra's die we zingen. Deze vraag moet voortdurend levend gehouden worden, hoe vaak we de teksten ook zingen of beluisteren. Het antwoord zullen we enkel vinden in ons eigen hart. En voor iedereen zal dit 'antwoord' hoogst persoonlijk en volkomen uniek zijn, zoals nog nooit iemand anders dat heeft ervaren.

Het gedicht gaat verder met een duidelijke wending naar de religieuze dimensie van het spanningsveld tussen religie en poëzie. De dichter gebruikt daarbij het woord 'God'. Het is het sleutelwoord uit zijn eigen katholieke religieuze traditie. In een boeddhistische context zou hier gesproken kunnen worden over 'Oorspronkelijk Gelaat', over 'Wijsheid voorbij alle wijsheid', zoals die bezongen wordt in een tweetal daaraan gewijde teksten die we zingen, of simpelweg over 'Leegte':

*Een leugen kun je niet bidden, zei Huckleberry Finn;
Je kunt er ook geen dichten. Het is dezelfde spiegel:
als het beweeglijk is en flonkert, noemen we het poëzie,
en religie, als de kern is verankerd.*

*Zo is God de in elke religie opgevangen poëzie,
opgevangen - niet gevangen - als in een spiegel
die Hij opriep door in de wereld te zijn
wat poëzie is in het gedicht: een wet tegen afbakeningen.
Er zal altijd ook religie zijn zolang er poëzie is.*

Hier, in de woorden: 'Zo is God de in elke religie opgevangen poëzie, opgevangen niet gevangen als in een spiegel die Hij opriep door in de wereld te zijn wat poëzie is in het gedicht', staat precies waar het om gaat! In de taal van de Hartsutra is dit: 'Vorm is Leegte, Leegte is vorm. Vorm is niet gescheiden van de Leegte, Leegte niet gescheiden van de vorm. Al wat vorm uitdrukt is Leegte, al wat Leegte is heeft vorm. Wat poëzie is in het gedicht, is God in de wereld, is Leegte in de vorm. En juist zoals de Hartsutra daardoor tenslotte uitkomt bij die diepste ontdekking, dat er 'geen grenzen zijn', zo ziet ook Murray de kern van elke authentieke religie als 'een wet tegen afbakeningen', als een 'neen' tegen elke beperking en als een bevestiging van het onbegrensde perspectief.

Elke tekst die we zingen zouden we eerst tegen het licht moeten houden van de Hartsutra en van dit gedicht. Misschien kunnen we deze teksten dan anders beluisteren: niet meer als gestolde boeddhistische waarheden maar als poëtische varianten op de woorden van de Hartsutra: 'de bodhisattva kent geen grenzen' en van Murray's 'een wet tegen afbakeningen'. We zijn hiermee terug bij de aan het begin geciteerde woorden van Christian Bobain: 'Zingen is een afwezigheid uitdrukken, een openheid!'

Wat zegt ons, mensen van de twintigste eeuw, dit zingen? Hoe luister ik ernaar? Wat kan het voor mij, wat kan het voor U persoonlijk betekenen? 'De schoonheid zal de wereld redden', schreef Dostojewski ooit. En ook aan dit zingen van de sutra's kan iets van die schoonheid oplichten. We kunnen erdoor geraakt zijn in de zin die Bobain bedoelde. Natuurlijk is er ook het risico in dat men in het exotische en het sthetische ervan blijft steken.

Maar dat gevaar bestaat niet alleen bij het zingen. Het is evenzeer aanwezig bij zoveel andere aspecten van de zenbeoefening met haar 'oosterse' achtergrond. En het perse en vermijden van alle gevoelsmatige aspecten bij de beoefening houdt wel degelijk het niet minder grote gevaar van een zekere verharding in.

Ik zou willen eindigen met een citaat uit de roman Dokter Zjivago van Boris Pasternak. Daarin wordt beschreven hoe Lara, de vrouwelijke hoofdfiguur van de roman, de kerkelijke gezangen beleeft. Misschien kan dit poëtische citaat ons helpen de juiste innerlijke houding te ontdekken voor het luisteren naar de sutra's:

"Lara was geen 'gelovige'. Maar soms, om dit leven te kunnen verdragen, had ze als begeleiding een soort innerlijke muziek nodig. Het bleek onmogelijk een dergelijke muziek elke keer zelf te componeren. Deze muziek was het goddelijke woord over het leven. En om dat te kunnen horen en daarover te kunnen wenen, over dat woord, ging Lara naar de kerk en woonde de diensten bij. Lara huiverde en bleef staan. Dit alles wat op haar afkwam in gezangen, woorden en rituelen sloeg op haar. Hier ging alles over het lot van de verdrukten. Alleen zij hadden nog iets over zichzelf te vertellen. Alleen zij hadden alles nog voor zich. Deze hoop kwam hier tot uitdrukking."

We zijn hiermee terug bij het begin van onze inleiding, bij de woorden van Kafka, van Alexander Blok en van Christian Bobain: 'Het zingen geneest de ziel die zich gevangen voelt. Het zingen geneest de bronnen van het donker. Het zingen verandert pijn in licht'. Het is tegelijk een ontroerende illustratie van wat Fortmann schrijft over elk bidden, gezongen of niet, namelijk dat het ons brengt bij 'het smartelijk geheim van het eigen ik dat om wedergeboorte roept' en ons het vertrouwen schenkt dat 'dit herboren worden inderdaad mogelijk is'.

ⁱ Deze tekst is opgenomen in het tekstboekje bij de CD 'Ingaan tot het hart dat luistert', uitgegeven door Maha Karuna Ch'an in 2003.